

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК V

Київ — Львів
1994

UKRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN V

Kioviae-Leopoli
MCMXCIV

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 5

Київ-Львів
1994

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
Львівське відділення

Редакційна колегія:

Ярослав ДАШКЕВИЧ, Мирон КАПРАЛЬ, Ігор СКОЧИЛЯС,
Ярослав ФЕДОРУК

Матеріал статей викладено в авторській редакції

Випуск підготовлено за фінансовим сприянням

Надії Світличної (Київ)
Галини Куявської (Львів)

ISBN 5-7702-0558-X

© В.Бушаков, Я.Дашкевич,
Г.Кос та ін., 1994

Збірник
видається з нагоди
75 - літнього ювілею

ІВАНА ЛУКИЧА БУТИЧА

Зміст

СТАТТІ

- Валерій Бушаков.* Про фульський народ і його священний дуб у Житії Костянтина Філософа та локалізацію міста Фулли і Фульської єпархії.....9
- Ярослав Дашкевич.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х - 50-х рр. XIV ст.....33
- Ганна Кос.* Українська дільниця середньовічного Львова (До питання історії будівництва та архітектури XV-XIX століть).....66
- Лариса Гонтарук.* Роль творчості Д.Наливайка у процесі витворення нової української літературної мови XVI - першої пол. XVII ст.76
- Ярослав Книш.* Архітектурні пам'ятки Соколя першої половини XVII ст.....85
- Василь Кук.* Рукописна партитура творів Артема Веделя: автограф чи список?93
- Валентина Кухар.* Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894 - 1898).....108
- Ігор Соляр.* Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923-1925 рр.123

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

- Мирон Капраль.* Причинок до історії козацького руху 50-х рр. XVI ст. (Два документи про Дмитра Вишневецького з книги Львівського раецького суду).....132

<i>Олекса Піддубняк.</i> Два виходи з чорних книг Вінницького замку	137
<i>Юри Мицик.</i> Михайло Дорощенко	156
<i>Василь Рясевич.</i> Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви "українці"	172
<i>Ярослав Дашкевич.</i> Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня смерті	181

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Ярослав Книш.</i> КОСТРУБА Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. - Нью-Йорк - Торонто: Об'єднання Надбужанців, 1989. - 165 с.	186
<i>Ярослав Федорук.</i> Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького	190
Summaries.....	211

КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*

Нова книжка про Богдана Хмельницького, що вийшла у видавництві Київського університету, написана авторами, котрі добре відомі своїми дослідженнями з історії козащини і періоду 1648-1657 рр. зокрема¹. Власне цю монографію, напевно, можна вважати своєрідним підсумком багаторічної праці двох вчених над епохою Хмельниччини.

Дослідження складається із вступу, десяти розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Гарне поліграфічне оформлення, колонтитული на сторінках, художні він'етки і заставки супроводжують текст.

Головне завдання, яке поставили перед собою вчені, - показати всі сторони життя та діяльності Богдана Хмельницького від народження до смерті в строгій хронологічній послідовності. При цьому, як зауважено у вступі, використовується "комплексний методологічний підхід" до розв'язання проблеми. Можна спробувати з'ясувати, що конкретно під цим розуміється (с.20-22):

1. Якнайповніше прослідкувати біографію українського гетьмана до 1648 р. При цьому нестача біографічних даних компенсується описом подій, що могли більшою чи меншою мірою вплинути на Богдана.

* Рец. на: *Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.* - К., 1993. - 504 с.

¹ Див., наприклад, попередні праці авторів: *Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654).* - Львів, 1991; *Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.)* - К., 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.* - К., 1992; *Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал (далі - УІЖ).* - 1991. - №9, 11; *Він же. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького // Вісник Академії наук України.* - К., 1991. - №10; *Смолій В.А. Українська козацька держава // УІЖ.* - 1991. - №4; *Він же. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ.* - 1991. - №1, 2.

2. Визначити питання внутрішньої політики соціальної перетворення, формування та функціонування органів влади, управління тощо.

3. Проаналізувати різні плани перед організацією військових кампаній, а також хід і наслідки бойових дій. На підставі цього оцінити Б.Хмельницького як полководця.

4. Прослідкувати розвиток зовнішньої політики Війська Запорозького і дипломатичної служби українського гетьмана.

Як бачимо, це складні і досі остаточно не вирішені проблеми. Всі вони піднімалися у працях багатьох українських та польських вчених, і це, звичайно, відомо авторам. Тому дещо неясно, чому книжка, як зазначено у вступі, є "...першою в історіографії спробою комплексного вивчення життя і діяльності Богдана Хмельницького..."

Перший розділ відкривається загальним описом найголовніших подій XVI ст., котрі впливали на утвердження і розвиток козацького стану. Велика роль у цьому процесі відводиться Запорозькій Січі і реформам польських королів щодо реєстрового козацтва. В той же час в українському суспільстві відбувався процес переходу більшості великих українських магнатів на привілейовані засади панівної польської культури. Однак представники дрібної української шляхти, серед якої чимало репрезентантів належало до козацтва, твердо залишалися в обороні і підтримці національних позицій свого народу. Серед таких дрібних шляхтичів був і Михайло Хмельницький.

В Смолій та В.Степанков дають чимало цікавих думок про початковий період життя Богдана. На підставі привілею Володислава IV майбутньому козацькому гетьманові, наприклад, зроблено припущення, що Михайло Хмельницький опинився на Чигиринщині ще перед тим, як Ян Данилович 1593-1594 рр. отримав корсунсько-чигиринське староство. Михайло, мабуть, міг стати осадчим в тих землях у другій половині 1580-х рр. У багатьох місцях тексту вдало використовується згаданий метод, що дає можливість прослідкувати, наскільки різні події у першій половині XVII ст. вплинули на формування Б.Хмельницького як особистості: його ставлення до боротьби різних угруповань всередині козацького стану, до боротьби козацтва з наступом католицизму, до морських походів П.Сагайдачного і т.п. Але іноді автори бувають невіправдано категоричні у своїх припущеннях. Наприклад, думка про те, що Михайло Хмельницький одружився на початку 1590-х рр., навіть зі знаком питання виглядає упередженою, вже не говорячи

про вік ("юна козачка") його жінки - матері Богдана. Чому, власне, вона передала своєму синові холеричний темперамент, і це під якою ознакою розуміється? Дуже важко також сприймається твердження, що одруження самого Б.Хмельницького з Ганною Сомківною відбулося близько 1625 р. "Це тим паче викликає подив... читаємо, що відомо: Богдан ніколи не був байдужим до жіночої вроди, якраз навпаки... А може він уже одружувався та поривав шлюб, а документи про цей факт не збереглися..." Можна зрозуміти такі сміливі гіпотези. Вони викликані браком джерел до біографії майбутнього гетьмана. Але є речі, котрі нам зовсім поки що невідомі, і з ним треба миритися.

Дуже побіжно автори зупиняються на характеристиці дітей Б.Хмельницького, яких визначили в кількості шести осіб, не конкретизуючи. Достовірні відомості подані тільки про Тимоша, Юрка і доньку Степаниду. В науковій літературі є, однак, багато цікавих міркувань, що дають можливість подивитися на цю проблему значно ширше². У книжці, натомість, знаходимо кілька оригінальних і нових думок стосовно ще однієї важливої сторінки з біографії Б.Хмельницького - його участі у повстанні 1637-1638 рр. Найперше, вчені помітили багато спільних ознак діяльності козацьких гетьманів влітку 1637 р. та взимку 1648 р. і зробили припущення, що це не випадковий збіг обставин. Б.Хмельницький міг брати участь у повстанні 1637 р., що підтверджується вісткою з його листа до міщан Замостя від листопада 1648 р., на котру інші дослідники раніше не звертали уваги³.

Вже з другої половини 1640-х рр. Б.Хмельницький починає підготовку до повстання, огже, йшов він до нього свідомо й цілеспрямовано, користуючись намірами Володислава IV воювати з Туреччиною. У жовтні 1647 р., згідно з авторами, Б.Хмельницький та його соратники мали намір підняти повстання, але цей задум провалився і Богдан був ув'язнений. Досить детально описується його звільнення, захоплення козаками Січі і перші битви. Тут важливо, що історики не обмежилися звичайною констатацією прорахунків польських воєначальників перед Жовтими Водами, але й проана-

² Про це див., напр.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С.58; Сенютювич-Бережний В. Рід і родина Хмельницьких // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка (далі - ЗНТШ). - Нью-Йорк etc., 1987. - Т.205. - С.375-397; Дацкевич Н. Казя Хмельницького - легенда чи дійсність // Україна в минулому. - Київ-Львів, 1992. - Вып. II. - С.78-92.

³ Про цю згадку див. у праці одного з авторів: Степанков В. Антифеодальна боротьба... - С.32.

лізували ймовірно тактичні задуми Миколая Потоцького, когрий міг катуватися у своїх обережних думках перебільшеними чутками про татар⁴.

У книжці далі розвинуто міркування В.Степанюка про політичну програму Б.Хмельницького протягом перших місяців повстання⁵. В загальних рисах вона зводиться до того, що український гетьман, розпочавши повстання, намагався добитися від польського уряду радикальних вимог встановлення козацького самоврядування на традиційній території. Для цього він піднявся на збройну боротьбу. Гетьман не виявив покорі перед королем у своєму короткому листі до Володислава IV від 23 травня 1648 р. (ст.ст.) і вже після перших перемог мав намір продовжити похід в етнічні польські землі. Але ряд обставин завадили цьому. У внутрішніх відносинах козащини - це була угодовська опозиція старшини, що шукала примирення з Польщею. У зовнішніх - політика Москви і Криму. Наприкінці травня 1648 р. Олексій Михайлович зібрав на кордоні з Україною велике військо, що було гетове рушити проти татар - козацьких союзників. Іслам-Гірей III, отримавши наказ султана припинити вторгнення, відмовився допомагати козакам у кампанії і відступив у свої землі, залишивши Б.Хмельницького під Білою Церквою. Все це змусило гетьмана шукати примирення з Річчю Посполитою. Поміркувана інструкція послам Війська Запорозького до Варшави у червні 1648 р., котра виражала погляди козацької старшини, була наслідком таких вимушених поступок Богдана Хмельницького.

Такі гіпотези, попри багато речей, з якими можна погодитися, викликають декілька застережень. Зрештою, В.Смолій

⁴ Потрібно зауважити, що справа кількості татарської допомоги козакам досі неясована. Автори, наприклад, вважають, що козаків разом з татарами було 8 тис., котрі вирушили проти 15-16 тис. жовнірів і реєстровців (с.78). Із сучасних праць, див., наприклад, розвідку Ю.А.Мицика та І.С.Стороженка, які спеціально досліджували цю проблему: *Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Сравнительно-сопоставительный анализ источников о Желтоводской и Кореуенской битвах 1648 года // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. - Днепропетровск, 1989. - С.197-206. Також: Початок визвольної війни 1648-1654 // Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козацьки. - Дніпропетровськ, 1990. - С.26. Кількість допомоги Турай-бея цими істориками визначено в 20 тис. татар, крім якогось загопу, посланого на додаток Іслам-Гірею.*

⁵ *Степанюк В. Антифеодална боротьба...* - С.27 та ін., *Він же. Богдан Хмельницький...* - №.9. - С.119 та ін.

та В.Степанков не претендують (як зазначено у вступі) на те, щоб цим висчерпати всі аспекти поставленої проблеми.

Кілька джерел дійсно свідчать, що встановлення козацького самоврядування в Україні на традиційно окресленій території по Білу Церкву, було однією з підстав Визвольної війни взимку навесні 1648 р. Нез'ясованим залишається, яким способом український гетьман намагався досягнути цієї мети. Автори, як було видно, обстоюють тезу, що свої умови Богдан Хмельницький хотів поставити перед сеймом на етнографічних польських землях. Але тут випущено з уваги питання, наскільки впливовою в українському суспільстві залишалася фігура короля. Чутки про те, що козаки піднялися на війну проти польської шляхти за міцну владу Володислава IV, були дуже популярними. Невідомо також, чи Хмельницький, котрий, власне, був і усвідомлював себе королівським підданим, на тому етапі міг зважитися на безпосередні бойові дії з військом, яке мав очолити король. Адже після розгрому коронних полків гетьман сподівався наступу посполитого рушення під проводом Володислава IV, а отже, їхня зустріч у відкритому бою була б неминучою. Тому, здається, можна говорити, що був ще один спосіб замиритися: укріпившись під Білою Церквою, дочекатися короля і, знаючи прихильне ставлення Володислава IV до козаків, добитися прийняття пунктів своєї програми та подати їх на затвердження сеймом. Король тут міг стати посередньою ланкою у переговорах козацтва і шляхетського стану.

Непокірний короткий лист Богдана Хмельницького від 23 травня 1648 р. (ст.ст.), про який згадують автори, також викликає певні сумніви. На жаль, тут, як і в інших місцях, не подано покликання на джерело користування цим неопублікованим досі листом⁶. Належно, йдеться про копію, датовану від 2 червня 1648 р. Мені вона відома в двох списках і, думаю, варто було б її навести (мовою оригіналу, без змін в орфографії):

Copia listu albo suppliki Chmielnickego po pierwszym tym zaraz excessie jego wzięciu hetmanow y porażeniu woysk do krola imci swiętych pamięci już po smierci przyslanej Secunda Juny Tysiąc Szescset Czierdziestego Osmego roku

Naiasniejszy miłosciwy krolu, panie nasz miłosciwy.

Zgrzeszelismy zesmy hetmanow do więzienia wzięli, y woysko waszey krolewskiej mosci, ktore na nas następowało, czyniąc wolą waszey krolewskiej mosci, rozgromili. Ale miłosierdzia żądamy. Srogosc gniewu waszey

⁶ Про це див. далі.

krolewskiej mosci do desperacyey aby nas nie przywidła. Teraz czekamy resposnu y miłosierdzia Wzięnie powrociemy A sami się na usługę waszey krolewskiej mosci zoudziemy etc

Bohdan Chmielnicki Woyska waszey krolewskiej mosci Zaporozkiego starszy⁷.

Привертає увагу те, що у львівському і вроцлавському списках ця копія іде поряд з копією відомого листа Б.Хмельницького до Володислава IV від (2)12 червня 1648 р.⁸. Про те, що переписувачі *Silvarum gerum*, у котрих зберігаються ці списки, дійсно мали дві копії листів, свідчить заголовок вказаного листа (2)12 червня: "Copia listu szerczey pisanego wtorego..." Але це ще не достатня підстава, щоб говорити про автентичність копії від 2 червня. Перше, на що потрібно зважити, - будь-яка вістка від старшого Війська Запорозького (як тоді в польському уряді називали Б.Хмельницького) до короля викликала б якийсь резонанс у Речі Посполитій. Це стосується як посольства козаків, так і можливого посланця з числа полонених жовнірів. Тим більше, що лист, як видно із заголовка, мав бути вручений не королю, а кому-небудь із його оточення. Тому приховати цей факт у польському суспільстві було б дуже важко. Натомість, про подібне посольство від Б.Хмельницького немає жодних звісток ні з кореспонденції Адама Кисіля, який приписував собі заслугу відправки посольства до Варшави на чолі з Федором Вешняком⁹, ні з реляцій його посланця до козаків о.Петронія Ласка, ні з численних тогочасних новин, обзових авіз, сеймових ухвал тощо. Крім цього, лист написаний без належного

⁷ Львівська наукова бібліотека АН України ім. В.Стефаника, відділ рукописів. Ф.5: Осесолінських. - Од.зб.198. - Арк.475; Варшава. Національна бібліотека, відділ мікроф. - №9321 (мікрофільм з бібл.Оссолінських у Вроцлаві, сигнатура 3564/II). - Арк.43-43-зв. Текст поданий за вроцлавським списком.

⁸ Документи Богдана Хмельницького (далі - ДБХ) - К., 1961. - Док. №4.

⁹ *Sprawy i rzeczy ukraińskie / Wyd. F.Rawita-Gawoński - Lwow, 1914. - S.85.* Єдиною звісткою, на котру вдалося натрапити, про посольство від Б.Хмельницького до короля перед виробленням інструкції для Федора Вешняка від (2) 12 червня 1648 р., є позиція піжвинських торговців. 30 травня 1648 р. (ст.ст.) вони доносили в Путивлі не тільки про факт посольства, але й про козарські вимоги, котрі були набагато радикальнішими, ніж вказана інструкція (Акты Московского государства. - СПб., 1894. - Т.II. - С.222). Але такий контраст - вперта мовчанка з боку польських вістунів і велике поширення цієї чутки серед простих людей до цілої козацької України від Корсуня до Ніжина - це більше переконує, що тут маємо справу лише з популярною ідеєю українського посольства до короля.

етикету, котрого вимагає звернення до короля і котрого Богдан Хмельницький дотримувався у листах до Яна Казимира навіть після своїх пізніших видатних перемог. Незрозуміло також, навіщо було спочатку писати короткий лист, а через десять днів вдаватися до дрібніших роз'яснень розгрому коронних військ. Тому все це дає підстави зрбити припущення, що ця коротка копія є чіткою спрощеною модифікацією, ймовірно, українського походження, відомого листа Богдана Хмельницького від (2)12 червня 1648 р., датованою за юліанським календарем¹⁰.

Вплив зовнішньополітичного фактору на розвиток політичної програми Богдана Хмельницького у формулюванні авторів також виглядає суперечливо. Найбільше це стосується кримсько-турецьких справ: наскільки залежність Іслам-Гірея III від султана Ібрагіма відбивалася на політиці Криму, адже Польща була переповнена чутками про заборону ханові Стамбулом воювати Польщу. Відкликання татар від козаків, таким чином, відбулося з наказу Ібрагіма, а це, в свою чергу, перепинило наступ Богдана Хмельницького за Білу Церкву. На цьому також хотілося б акцентувати особливу увагу. В.Смолій та В.Степанков підкріплюють ці чутки вісткою самого хана з листа до Володислава IV від (2)12 червня 1648 р.: "*Козаки дуже просили нас, щоб ми до самого королівського трону з щастям, яке супроводжує нас, воювали з вами. Але ми, враховуючи договори цезаря, правителя свого (турецького султана. - Авт.), який нам те не дозволив, повернулися [додому] (курсив наш. - Авт.)*"¹¹. Знову ж таки, виявляється великий недолік - відсутність покликань. Мені невідомо, яким джерелом користувалися дослідники, але є копія листа Іслам-Гірея III до Володислава IV від тої ж дати (2)12 червня 1648 р., котра інакше передає другу частину цитати (з огляду на важливість, що відомість також подаю без перекладу): "*Kozacy, przychilną fortuną nam widząc przy dobrej okazji, prosili nas barzo, abysiny do samego tronu krolewskiego, sprowadzając nas fortuną, wołowac szli. Jednak my, considerując święte a starowieczne pacts y honor cesarza naszego, na to niepozwoilismy, y odwrociwszy woysko nasze w Panstwa nasze, powrocilismy się*"¹². Мало того, саме в цьому листі хан

¹⁰ Цікаво, що І.Крин'якевичу та І.Вутичу ця копія була відома (у лівинському списку), але вони, очевидно, також вважали її спрощеним варіантом листа Богдана Хмельницького до Володислава IV від (2)12 червня 1648 р. Див. легенду до: Док.№4 // ЛВХ. - С.34.

¹¹ Див.: С.89-90.

¹² ЛНБ АН України. - Ф.5. - Од.зб.225/П. - Арк.72. Те саме в латинській копії: "*Sed nos sacrosanctum pactum et honorum imperatoris nostri considerantes*

згадує, що султан дав свою згоду на вторгнення татар у землі Речі Посполитої¹³. Причина, мовляв, була та, що поляки не виплачували традиційну данину Криму. Це було підставою такого надуманого, як видається, месіянзму татар по відношенню до Польщі: Іслам-Гірей своєю волею врятував Корону від козацької інвазії, за що вимагав "tribut". Одразу за наведеною цитатою, мабуть, не випадково, слідує таке речення: "Dla czego iezeli starozytnicy miłosci y braterstwa sobie zyczylic. tribut czteroletni nam zaplaccie, a tak zadney od nas szkody cierpiec nie bedziecie..."¹⁴. Слід, напевно, вважати, що відступ татар не був пов'язаний із заборобою султана воювати землі Речі Посполитої (є відомості, що свідчать інакше¹⁵) і відбувся за розпорядженням самого гетьмана, котрий встановив свою владу на козацькій території і сподівався формального визнання цього королем, чекаючи на нього у таборі. При цьому, поміркована інструкція до сейму не обов'язково повинна виражати інтереси якоїсь соціальної групи, наприклад, козацької старшини, як вважають автори. Такий класовий підхід (про це говорю без будь-якого натяку на відому сумнозвісну методологію науки) не може повністю задовільнити розв'язання проблеми. Інструкція для Федора Вешняка була не декларацією, а лише пунктами, пропонованими на затвердження сейму. Тому її укладання відбувалося з огляду не на чийсь класові мотиви, а на здатність чи нездатність сеймом поступитися козакам у їхніх вимогах. Як виявилось, Б.Хмельницькому не було потреби подавати на розгляд шляхти радикальніші постулати, бо і більшість тих, що повезли послы у Варшаву, ігнорувалися сеймовими ухвалами. У будь-якому разі, важливе зауваження вчених, що ця інструкція не виражала політичної програми Б.Хмельницького.

Можна також вважати цінними відомості з цієї книжки про те, що протягом перших місяців 1648 р. український гетьман намагався залучити на свій бік представників української покатоличеної шляхти і вплинути на них через найвидатніших репрезентатів (наприклад, через Ярему Вишневецького). Сам польський уряд

hiscce non consensimus et nostro exercitu auocato, ad partes nostras reuersi sumus". Там же. - Од.зб. 198/II. - Арк.470.

¹³ Там же. - Од.зб.225/II. - Арк.72.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Крім згаданого листа Іслам-Гірей III до Володислава IV, два листи турецьких візирів до польського уряду: *Бушинский П.* О Богдане Хмельницьком. - Харьков, 1882. - С.60; ЛІБ АН України. - Ф.5. - Од.зб.189/II. - Арк.266-267.

покладав великі надії на червене посольство козаків, маючи намір добитися укладання польсько-українського миру, одночасно комплєкуючи коронні війська. Слушне зауваження, що українсько-московські відносини залишалися осгаточо невизначеними, а зв'язки Олексія Михайловича з Яном Казимиром викликали неприязнь українських політиків до московських урядовців. Це попри те, що з обидвох боків протигом червня-липня були зроблені якісь кроки до взаємопорозуміння.

З другої половини 1648 р. набирає сили угорський напрям політики Богдана Хмельницького¹⁶. Після смерті Володислава IV у козаків були плани обрання на польський престол короля-некатолика: трансільванського князя або московського царя.

Українсько-польські переговори влітку 1648 р., однак, ні до чого не привели і у вересні відновилися військові дії. Після Пилявців, за ініціативою Б.Хмельницького, як вважають автори, був ухвалений похід в Галичину¹⁷. На ці землі, згідно з висновками вчених, гетьман вже у вересні хотів розповсюдити владу Війська Запорозького. Це припущення, однак, виглядає дуже непевним, хоча можна погодитися з тим, що Хмельницький мав намір вплинути на елекцію нового короля і поставити вимогу створення у Речі Посполитій князівства Руського на кшталт Великого князівства Литовського. Тому, укладаючи мир під Замостям під тиском обставин, гетьман не думав припинити збройну боротьбу, а на весну 1649 р. планував зібрати війська і заклакати татар на допомогу. Відступ козаків з-під Замостя наприкінці листопада 1648 р. В.Смолій та В.Степанков вважають за велику тактичну помилку українських політиків - ще не було вироблено конкретного плану, спрямованого на цілковите відокремлення України від Речі Посполитої. Замість цього відступу українські полки могли укріпитися на західних етнічних кордонах і створити тут міцні органи влади. Здається, що дослідники у цьому місці надто категорично ставляться не тільки до

¹⁶ Налагодженими зв'язків між Юрієм і Ракоцієм і Богданом Хмельницьким автори відносять до початку вересня 1648 р. (с.126). Про це також див. у С.Величченка: між червнем та вереснем (*Velichchenko S. Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania during the Polish Election of 1648* - *Journal of Ukrainian Studies*, - 1983. - N15. - P.10). С. відомості від (6)16 серпня з обозу про поєлів трансільванського князя, котрі поверталися від козаків: ЛНБ АН України. Ф.5. - Сд.зб.3882/II. - Арх.29.

¹⁷ На протипагу С.Томанівському В.Смолій та В.Степанков допускають, що відєма козацька рада старшини після Пилявців відбулася не під Старим Костянтинівом, а під час руху війська через Чолганецький Камінь, в район Вишнівця.

політичної програми гетьмана, але й до його можливостей. Не думаю, що на порозі 1649 р. з Галичини можна було витіснити польський елемент такою мірою, як у Наддніпрянщині, і запровадити там козацьке право.

Аналізуючи події 1648 р., автори не випадково не акцентували увагу на підданство Б.Хмельницького Туреччині восени, вважаючи лист гетьмана до султана від 18 (28) листопада сумнівним. В історіографії вже склалися певні міркування про автентичність цього листа¹⁸, але недостатньо піддавати сумніву текст, як у книжці, тільки через те, що, мовляв, у листопаді Богдан Хмельницький не міг просити Порту про молдавський господарський престол для себе¹⁹. У тому часі про це велися якісь розмови у польському суспільстві²⁰, і не виключено, що український гетьман використовував подібні політичні ходи у турецькому напрямку політики. Маємо також віддалені вістки про татарські плани спільного кримсько-козацького походу на Молдавію на початку 1649 р.²¹

У монографії дуже часто порушуються соціальні мотиви різних верств українського населення у війні, питання земельної власності та інші проблеми. Загалом, історики розвивають раніше висловлену думку про початок Селянської війни в Україні влітку 1648 р., котра продовжувалася до літа 1652 р.²²

Одне із нез'ясованих питань - дата в'їзду Б.Хмельницького до Києва у грудні 1648 р., тому на цьому хотілося б зупинитися детально. Ось цитата авторів: "За даними М.С.Грушевського та М.Н.Петровського, він [Хмельницький] увійшов у це славетне місто в суботу 23 грудня, проте очевидець тих подій Й.Єрлич засвідчує:

¹⁸ Так, наприклад, В.Липинський приймав цей лист за достовірний ("Україна на переломі", Філадельфія, 1991, с.21). М.Грушевський надавав його сумніву ("Історія України-Руси", Відень, 1922, т.VIII, ч.III, с.135). І.Крип'якевич та І.Бутич помістили його в додатках поміж сумнівними та підробленими листами (ДБХ. - С.626-627). Я.Качмарчик це бачив підстав для сумніву ("Bohdan Chmielnicki", Wrocław etc., 1988, с.95). Див. репліку Я.Данкевича з цього приводу: лист поміщений у додатках, бо цього вимагала радянська система науки ("Іван Крип'якевич - історик України" у кн.: *Крип'якевич І.П.* Історія України. - Львів, 1990. - С.12).

¹⁹ Див.: С.153-154.

²⁰ ДНБ АН України. - Ф.5. - Од.зб.189/II. - Арк.141-143.

²¹ Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т.II. - С.124; *Антонович В.* Доклад павлого пуниция Иоанна Торреса, архиеп.Адрианопольского, о событиях в Подолье во время восстания Богдана Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - Киев, 1916. - Вып.II. - С.132, 134, 135.

²² Про це див.: *Статьи о В. Антифеодальная борьба...* - С.39.

гетьман вступив до Києва надвечір у неділю 27(17) грудня. Нам відомий гетьманський універсал до віленського підкоморія Іларія Чижа про мир із Великим князівством Литовським, виданий у Києві 21 грудня. Отже, на 21 грудня Хмельницький уже перебував у місті. Тому вважаємо, що найімовірніше, днем його в'їзду до Києва була неділя 17 грудня²³. Як бачимо, вчені прийняли дату ванія за Єрличем, вважаючи, що хроніст писав за новим стилем. У самому коментарі М.Грушевського закралася помилка, мабуть, друкарська: "Єрлич каже, - читаємо, - що Хмельницький в'їздив в неділю 23 грудня вечером по вечірні"²⁴. Насправді, хроніст дійсно писав про 27 число²⁵. Дагу листа Богдана Хмельницького до Іларія Чижа, про котрий пишуть дослідники у наведеній цитаті, М.Грушевський вважав непевною. Л.Кубалю і В.Липинський висунули гіпотезу, що видавець "Latopisca..." помилився, тому, приймаючи датування Єрлича за старим стилем, виправляли 27 грудня на 24, коли припадала неділя²⁶. М.Грушевський, натомість, припускаючи, що Хмельницький не міг приїхати у святковий вечір до Києва, дотримувався вістки В.Мяковського, поправляючи Л.Кубалю і В.Липинського з 24 грудня на суботу 23 числа. Але за новим стилем неділя дійсно припадала на 27 грудня, як у Єрлича, тому, здавалося б, немає підстав не довіряти цій новині. Через це В.Смолій та В.Степанков визначили день в'їзду Хмельницького до Києва на 17 грудня за юліанським календарем. При цьому, на жаль, вчені не висловили свого ставлення до згаданого листа до віленського підкоморія від 21 грудня в оцінці М.Грушевського. Є, наприклад, свідчення патріарха Паїсія в Москві, що гетьман, розпускаючи своє військо зі столиці на шість тижнів, наказав збиратися козакам на масляне заговіння²⁷. Шість тижнів від 4 лютого (на цей день масляна неділя припадала у 1649 р.) буде 24 грудня. Важко уявити, щоб Хмельницький, приїхавши у Київ 17 числа, цілих сім днів, перебуваючи в урочистій обстановці, тримав військо і лише 24 грудня видав наказ про його розпуск по домівках. Вірогіднішим зда-

²³ Див.: С.158-159. Згадав вістки М.Грушевського і М.Петровського див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.ІІІ. - Ч.ІІІ. - С.124; *Петровський М.* Нариси з історії України. - К., 1940. - С.98. Лист В.Хмельницького до Іларія Чижа : ДБХ. - Док.№37.

²⁴ *Грушевський М.* Вказ. пр. - С.124.

²⁵ *Jerlicz J.* Latopisiec albo Kroniczka. - W., 1853. - Т.І. - S.72.

²⁶ Про Л.Кубалю див. у М.Грушевського (с.124). Про В.Липинського - у його праці "Станіслав Михайло Кричевський" (Філадельфія, 1980. с.329). Пояснення на с.518.

²⁷ *Воссоудничество...* - Т.ІІ. - С.93.

валося б, що 23 грудня увечері, як у М.Грушевського, Б.Хмельницький приїхав до Києва, а на другий день розпустив козацькі полки. В іншому разі виглядає, що патріарх помінявся у Москві на цілий тиждень (певні похибки тут, звичайно, цілком можливі, але, ймовірно, не більше, ніж на кілька днів).

У монографії слушно помічено, що польські послы до козаків, котрі приїхали до Переяслава у лютому 1649 р., розраховували отримати у Києві підтримку вищого православного духовенства. З цієї комісії, однак, нічого не вийшло і воєнні дії між козаками та поляками відновилися навесні. Похід Б.Хмельницького в Галичину був зумовлений тим, що польське військо уфортифікувалося під Збаражем. Але для повної картини підготовки зборівської кампанії українським урядом було б цікаво зазначити, що первісно похід Війська Запорозького планувався в напрямку Кам'янець-Подільського²⁸. Автори припускають, що для українського війська під Збаражем виникла загроза поразки, але ситуація все ж виправилася. З огляду на успіхи козаків під Зборовом, умови трактату розглядаються мінімальним досягненням, хоча визнання варшавським урядом статусу автономії частини українських земель мало велике значення в історії України.

Восени 1649 р. Богдан Хмельницький скерував свою дипломатію на збереження миру із сусідніми державами для забезпечення собі союзників у майбутній війні з Польщею. Зустрічало цікаві відомості про відносини з Угорщиною, Кримом, Московщиною та ін. Рівночасно він робив заходи щодо впровадження і зміцнення нових органів влади на території полків Війська Запорозького. У внутрішній політиці козацького уряду важливе місце мало укладення реєстру, що приводило до великих заворушень на соціальному ґрунті. Виступи випищиків придушувалися гетьманською владою.

Вчені окремо зупиняються на причинах молдавських походів Б.Хмельницького. 1650 р. Іслам-Гірей наполягав наступати на Москву, але гетьман відмовився під тим приводом, що польське військо М.Потоцького концентрується на Орининському полі. Цікаво простежуються різні тактичні заходи українського уряду, націлені на те, щоб не допустити до вторгнення з півночі литовських військ.

²⁸ [Мицик Ю.А.] Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Степовишко І.С.* Спогади козацької звитяги. - Дніпропетровськ, 1991. - С.37.

В.Смолій та В.Степанков оцінюють українсько-турецькі відносини кінця 1650 - початку 1651 рр. не як васальну залежність України від Порти, а, слідом за І.Крип'якевичем, як рівноправний договір про військову допомогу на зразок інших держав.

Оригінально і по-новому історики відходять до розгляду питань, пов'язаних з битвою під Берестечком. Подаються цікаві відомості про спробу Іслам-Гірея III перед початком битви бути посередником у замиренні козаків з поляками. Цією обставиною пояснюється втеча хана з поля бою. Авторам вдається поєднати дві протилежні відомості про полон Богдана Хмельницького²⁹. Згідно з оповіданням Семена Савича, козацький гетьман наздогнав хана і вступив з ним у переговори, переконуючи повернутися. Під час повернення татари знову намовили Іслам-Гірея відступити, і Хмельницький був ув'язнений саме під час цього відступу. Хан звільнив гетьмана з трьох головних причин: мурзи не хотіли йти на загострення відносин з козаками; після поразки українського війська на Пляшевії, татари прагнули зрівноважити сили Польщі та України; Іслам-Гірей довідався про посольство султана, котре їхало з прихильністю до гетьмана. Богдан Хмельницький зумів швидко мобілізувати військо і виступити проти польських регіментарів. Укладення Білоцерківського миру спричинило великі соціальні виступи в Україні. Заклики польського уряду до формування антитурецької коаліції українські політики змогли використати для комплектування нової армії, яка в союзі з татарами добилася блискучої перемоги під Батогом у травні 1652 р.

Досить детально розглядається ставлення Москви до Речі Посполитої протягом 1651-1652 рр. Тут спеціально хотілося б зупинитися на характеристиці авторами Івана Виговського. Загалом треба відзначити, що особа генерального писаря зображується вкрай

²⁹ Маю на увазі, з одного боку, численні звинувачення про ув'язнення В.Хмельницького у хана, а з іншого - інформацію козацького посла у Москві полковника Семена Савича. М.Грушевський, наприклад, надає більшої ваги саме його розповіді про те, що Хмельницький погнався за ханом з поля бою. Вчений зробив припущення, що козацький гетьман сам розпуская чутки про своє ув'язнення в кайданах у татар ("Історія України-Руси". - К., 1928. - Т.IX. - Ч.1. - С.289). Дуже вдало цю думку подало розвинув І.С.Стороженко ("Воєнне містечко Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.)", автореф. дис. ... канд.іст.н. - Дніпропетровськ, 1994. - С.21-22). Відомості С.Савича майже повністю ігнорував І.К.Свєшніков, надаючи більшої ваги різним чуткам і розповідям очевидців, вважаючи, що Хмельницький був захоплений в полон одразу після втечі хана ("Битва під Берестечком". - Львів, 1993. - С.110-113).

негативно. Його таємні зв'язки з московськими послами розкриваються як зрадницька позиція по відношенню до Української держави. В.Смолій та В.Степанков не згадали про думки Семена Наріжного³⁰, котрий висловлював сумнів, чи дійсно ці зв'язки велися без відома гетьмана. Зупинюся лише на трактуванні авторами одного характерного факту. Йдеться про інформацію І.Виговського від 1 липня 1653 р. (ст.ст.) московським послам А.Малєєву та І.Фомину про раду Б.Хмельницького зі старшинами³¹. На ній вирішувалося питання протекторату України, і, ніби, гетьман з усіма полковниками, за винятком А.Ждановича, обстоювали думку, щоб остаточно піддатися турецькому султанові. Автори одразу пояснили, що київський полковник був одностороннім (невідомо чому), а писар хотів показати себе палким прихильником Москви і кинути тівь на Хмельницького. Зустрічаємо припущення, що ні гетьман, ні більшість старшини не могли погоджуватися на протекторат Мухамеда IV, тому цю інформацію І.Виговського слід вважати хибною. Такий висновок прийнятний і з ним можна погодитися. Але настирливе наполягання генерального писаря на такій дезінформації московських послів викликає міркування, що українські політики в тому часі були зацікавлені переконати московський уряд прийняти Україну в підданство, використовуючи навіть такі методи. В іншому разі давалося знати, що цар ніколи не буде володіти українськими землями: "говорю вам, послам царської величності, - читаємо в документі слова Виговського, - якщо виш великий государ, його царська величність, гетьмана і все військо не прийме, нехай сподівається від гетьмана, що йому [Хмельницькому] бути під Турецькою державою, а моєї сили більше на це немає"³². Зрештою, такі хитрі комбінації далися взнаки: рішення царського уряду про прийняття України під свою зверхність великою мірою було викликано посиленнями чутками про готовність козаки стати васалами Мухамеда IV, про що відзначили вчені³³.

Інше питання - Іван Виговський і Гадяцька унія, до якої автори ставляться негативно. Відома думка Івана Крип'якевича, що цей акт був модифікованим виданням Зборівської угоди³⁴, але,

³⁰ Наріжний С. "Московська служба" Івана Виговського // ЗНТШ. - Львів, 1928. - Т.149. - С.117-139.

³¹ У монографії про це див. с.326, 332. Відомості без покликання, як вище.

³² Центральна наукова бібліотека АН України ім.В.Вернадського. Інститут рукопису. - Ф.П. - №15542-15543. - Арк.41.

³³ Див. с.332.

³⁴ Крип'якевич І. Історія України. - С.192.

разом з тим, вчений вважав це тимчасовими поступками українських політиків³⁵. В.Смолій та В.Степанков розцінюють Гадяцький договір як наслідок пропольської політики генерального писаря. Проте зовсім ігнорується той факт, що подібні плани, розвинені у статтях 1658 р., були прихильно прийняті Хмельницьким в останні місяці його життя³⁶. Вістки, зібрані М.Грушевським про реляцію посольства С.Беньовського до козаків наведені 1657 р. про це, підкріплюються також посольством від королеви до Чигирина від того ж часу. Повернувся пан Беньовський від Хмельницького з листами, повних доказів [свєї] покірності, також і пан Гумовський (Homouski), котрого королева. її милість, також була ще з Калша послала. Вся таємна справа (wszystek sekret) і сама сила тих листів, що козаки хочуть мати, як і Литва, своїх печатарів, гетьманів, маршалків, котрі обіймуть уряди теперішніх правителів (regentes)³⁷. Про не старшинська рада у квітні 1657 р. приймала якісь резолюції³⁸. Політична ситуація, котра склалася на весну 1657 р., вимагала певних поступок для Польщі, і це розумів не тільки І.Виговський, якого В.Смолій та В.Степанков звинувачують у діяльності на шкоду інтересам Української держави, але й сам гетьман. Звичайно, можна прийняти багато думок щодо оцінки авторами політики українського гетьмана після смерті В.Хмельницького³⁹, але рішуче не погоджуюся з такою тенденцією, щоб за рахунок численних похвал В.Хмельницькому принижувати фігуру Івана Виговського в історії України⁴⁰.

³⁵ Там же.

³⁶ У М.Грушевського про це див.: Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.IX. - Ч.II. - С.1333, 1335-1336, 1351, 1359-1360, 1362-1364.

³⁷ Авізи 3 червня 1657 р.: Головний архів давніх актів у Варшаві. - Ф.: Архів Радзивілів. - Від.II. - Ки.21. - Арк.432. Треба думати, що в цій відомості є відгомін усної реляції обидвох посланців зі своєї місії.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.IX. - Ч.II. - С.1363. Вчений пише також, що розробилася угода польсько-української унії у складі Чернігівського і Київського воєводств. Авторі відкидають це: "...на наш погляд, В.Хмельницький не міг йти на такі великі поступки Польщі..." (с.467).

³⁹ Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670 рр.) // Київська Старовина. - К., 1993. - №6. - С.5-9.

⁴⁰ Авторі дійсно зайшли надто далеко в епітетах Богданові Хмельницькому, котрі зустрічаються у монографії повсякчас. Наприклад, крім того, що гетьман, ніби, не програв жодної битви (с.486), він як тактик порівнюється не тільки з Александром Македонським або Ганнібалом, як у середньовічних панегіриках, але й з Наполеоном (с.311). Така тенденція, між іншим, дуже сильно поширена в російській історіографії, але, звичайно, "зрадницька" позиція І.Виговського висвітлюється там по відношенню не до України, а до

Після битви під Батогом у травні 1652 р. відбулося фактичне утвердження козацької адміністрації у трьох воєводствах до Зборівської лінії. Але для формального вирішення справи між українським та польським урядами було домовлено про скликання комісії і юридичне підтвердження Зборівських статей. Рівночасно Б.Хмельницький продовжував вести переговори з Москвою про підданство України Олексієві Михайловичу. Автори вважають, що гетьман навмисно відтягував скликання комісії. Проте є відомість, що і уряд Речі Посполитої також не був прихильний до неї і на кінець грудня 1652 р. (н.ст.) ще не подавав Хмельницькому жодних термінів її скликання⁴¹. У взаємній політиці України і Польщі було відчутне сильне напруження. Але 1653 р. молдавська політика Б.Хмельницького знову вийшла на перший план. Однак на цей раз було зроблено кілька важливих політичних прорахунків (головним чином через недосвідченість Тимоша Хмельниченка), в результаті яких Валахія і Трансильванія приєдналися до антиукраїнської коаліції.

У цей же час інтенсивно продовжуються українсько-московські переговори, що увінчалися Переяславською радою у січні 1654 р. Хоч у Переяславі не було підписано жодних документів, історики, слідом за А.Яковлєвим, оцінюють цей акт як договір: кожна з обидвох сторін брала на себе певні зобов'язання⁴². Аналіз Березневих статей показав, що їхній зміст виражав не просто автономію або протекторат, а щось більше - своєрідну конфедерацію обидвох держав під верховною владою московського царя⁴³.

1654 р. головна лінія зовнішньої політики Війська Запорозького була спрямована на те, щоб не допустити утворення антиукраїнської польсько-татарської коаліції. На випадок наступу Іслам-Гірея на Україну передбачалося, що донці, калмики, астраханці та

Москви. При цьому російські вчені також не ігнорують дифірабмі Б.Хмельницькому (пригадує свою статтю з цього приводу - Соловійов: погляд на українську історію // Ратуша. - Львів, 1990. - №31).

⁴¹ Краків. Бібліотека Угайлонського університету, відділ рукописів. - Од.зб. 3755. - Арк.37 (лист Б.Хмельницького до кам'янецького ротмістра Яна Кондрацького від 16)26 грудня 1652 р. Опублікований у збірнику: Україна в минулому. - Київ-Львів, 1993. - Вип.IV. - С.136-138).

⁴² Про це також див.: Степанков В.С. Богдан Хмельницький... - №11. - С.133. Там же є покликання на А.Яковлєва.

⁴³ Ці ж гіпотези в інших працях: Там же. - С.134; Степанков В.С. Українська держава в середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657). Автор.дис. ... докт. іст. наук у формі наук. допoe. - К., 1993. - С.25.

ін. війська вторгнуться у Крим. Гетьман хотів використати протиріччя між ордами Кримського ханства, маючи підтримку з боку ногайських мурз. Важливе місце у дипломатії Хмельницького того часу мали також Швеція, Семигород, Молдавія і Валахія.

Було б важливо доповнити, що польський уряд в тому часі переживав глибоку кризу. Відверто припускалося, що Ян Казимир може поступитися тронем і Річ Посполита знову втягнеться в елекційну боротьбу. Кандидатура Юрія II Ракоція була реальною. Тим, що князь міг шукати своїх прихильників поміж козаків, можна було б пояснити деяку нормалізацію українсько-трансільванських відносин, починаючи від лютого 1654 р. Поляки, зі свого боку, як зазначили автори, шукали підтримки Ракоція у боротьбі з козаками. Натомість, семигородський уряд пропонував свої посередницькі послуги для замирення України і Корони, шукаючи також зв'язків з Литвою Януша Радзивіла.

Хоч є кілька повідомлень про те, що Туреччина заявила про свій нейтралітет до українсько-польсько-московської війни і дала ханові самому вибирати напрям політики, видається, що це не зовсім так. У Стамбулі були добре відомі плани Москви підтримувати антиосманські війни на Балканах і Мухамед IV не міг, при всій скрутності війни з Венецією, толерувати українсько-московський союз. Тому на кордони були послані війська сілістрійського Сіяуш-паші, підкупленого польським послом в Туреччині Миколаєм Бегановським⁴⁴. Сілістрійський паша, ймовірно, був відправлений не випадково, бо він мав свої впливи на укладання Жванецького миру у грудні 1653 р.⁴⁵ Посольства від паші до гетьмана з вимогами розірвати союз із Москвою, звичайно, відображали якоюсь мірою політику Порти стосовно України того часу.

Вісті з Криму не були втішні для гетьманського уряду - у червні Ян Казимир присягнув у присутності татарського посла на вірність антимосковському союзові. Поляки ще з початком весни руйнували Брацлавщину і південь Київщини. Тому Б.Хмельницький добивався швидкого об'єднання козацько-московських військ і наступу на польських регіментарів, поки татари не прийшли їм на допомогу. Після смерті Іслам-Гірея, починаючи від липня, прокозацькі настрої знову почали брати гору в бахчисарайському дивані. Але антимосковська позиція нового хана Муха-

⁴⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1875. - Т.VIII. - С.379.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1911. - Т.XII. - Док.334.

мед-Гірей і підтримка його з боку Стамбула скерували кримську політику в русло союзу з Яном Казимиром.

Плани Хмельницького наступати на Зборів, де збиралося кварцяне військо, були перепинені розпорядженнями царя іти на з'єднання з О.Трубецьким під Луцьк.

Тим часом, новий хан підтвердив присягу, котру мав зробити Іслам-Гірей, і направив своє військо в Україну. Восени 1654 р. було вислано посольство хана до Швеції, щоб приєднати її до антимосковського союзу, але це не вдалося. Політика уряду в Стокгольмі була спрямована на радикальне розв'язання шведсько-польських непорозумінь стосовно королівських титулів і земель Помор'я. Ще королева Христина висловлювалася про можливість надання козакам шведської допомоги. На початку 1655 р. посольство від нового короля Карла X до московського уряду мало на меті встановити, наскільки можливо було б укласти антипольський союз.

У січні 1655 р. польські війська об'єдналися з татарськими ордами. Але опозиція серед мурз до урядової політики Криму продовжувала існувати, і Хмельницький зміг використати це: в бою під Охматовом йому вдалося нейтралізувати татар. Подаючи погляди різних істориків на наслідки цієї кампанії (Л.Кубалі, М.Грушевського, Г.Саніна), автори вважають, що вона не була успішною для жодної зі сторін: ця війна привела до виснаження української і польської армій. Тому вчені не поділяють думку М.Грушевського, ніби Б.Хмельницький не хотів іти на загострення відносин з Кримом навесні 1655 р. - у нього не було сил вести боротьбу із потужним ворогом. Крім того, з початком 1655 р. проявляється тенденція до нормалізації відносин Туреччини і України, що, як припускають В.Смолій та В.Степанков, значною мірою могло вплинути на відступ татарських орд з Брацлавщини у березні. Якраз у березні до Чигирини прибуло посольство від сілістрійського паші. Гетьман дав свою згоду прийняти протекторат Мухамеда IV, якщо татари припинять свої набіги в українські землі. Про це повідомило султана влітку 1655 р. відправлене до Стамбула українське посольство.

Москва дуже насторожено слідкувала за українською зовнішньою політикою. Так, у травні 1655 р. до Стокгольма не був пропущений козацький посол Кіндрат Бурляй, котрий їхав через московські землі. Пізніше успішні дії шведів у Польщі і Литві викликали явну ворожість з боку Олексія Михайловича. Проведення традиційної московської політики - боротьба за Інфляндію і вихід до Балтійського моря - наштовхнулося на великі перепони, в

зв'язку зі шведською експансією. З другого боку, амбіції Карла X і його претензії на Волинське і Руське воеводства погіршили відносини з козаками. Багато тут зіграли й інтриги колишнього підканцлера Речі Посполитої Ієроніма Радзейовського. Це привело до того, що (20)30 жовтня 1655 р. Карл X зажадав від Хмельницького зняти облогу Львова. Дуже цікава думка авторів, про те, що однією із причин відрядження полків Данила Виговського до Любліна стало прагнення Б.Хмельницького запобігти можливому переходові шведів на правий берег Вісли - сферу козацького впливу. Крім того, щоб не піддати Львів Карлові X, Б.Хмельницький говорив начальникові львівського гарнізону Гродзіцькому про можливість підданства України Янові Казимиру. Були ще дві причини відступу козаків: 1) татари вторгнулися в Україну в запілля української армії; 2) Хмельницький не хотів піддавати московському цареві міста Галичини. Вій з кримськими ордами відбувся під Озерною, але умови замирення, укладені в козацько-татарських трактатах, залишаються поки що остаточно нез'ясованими. При цьому автори не вважають цю битву за поразку козаків⁴⁶, а літньо-осінню кампанію 1655 р. Війська Запорозького оцінюють як успішну.

Успіхи шведів 1655 р. змусили Олексія Михайловича подумати про зміну політичного курсу від воєнних дій з Річчю Посполитою до замирення з нею. Починається підготовка до проведення переговорів за посередництвом Австрії. Загалом слід визнати, що автори подивилися на цю проблему вузько і детально не проаналізували вплив європейської політики на історію України. Це, насамперед, стосується позиції Франції до польсько-шведської війни. Власне, Європа знову була поділена на ворожі табори після Тридцятилітньої війни. З одного боку, формування ліги між Швецією, Англією, Трансільванією, Бранденбургією виходило поза межі впливової ідеї протестантського союзу: на різних етапах до неї були приєднані Україна, Франція і Португалія. З другого боку, - Польща, Габзбурзька імперія, Іспанія, Ватикан. Ця ліга також виходила поза вузький католицький союз: до неї приєдналися Крим, Москва, Данія і Голландія. Окреме місце в цій міжнародній системі займала Туреччина. Все це було переплетено між собою тісними політичними комбінаціями, які впливали не тільки на політику України загалом, але й, зокрема, на справу укладання польсько-московського миру у Вільно.

⁴⁶ Про це також див.: *Степанков В.С.* Українська держава в середині XVII століття... - С.56.

Зміну політичного напрямку Москви В.Смолій та В.Степанков розцінюють як важливу помилку Олексія Михайловича: не заручившись підтримкою жодної з європейських держав, не довівши польську війну до кінця і не отримавши якихось конкретних зобов'язань з боку Корони, Москва почала військову кампанію з однією із найсильніших держав Європи. Це спричинилося до розходження політики українського гетьмана і московського царя, що привело до загострення взаємних відносин. Віденський мир в оцінці авторів - це невдача московської дипломатії. Він викликав активні дії гетьмана, спрямовані на формування антипольської ліги, що увінчалися спільним українсько-угорським походом у Польщу на початку 1657 р. Цей похід, однак, зазнав поразки.

Автори детально зупиняються на українсько-шведських відносинах в останні місяці життя Богдана Хмельницького, аналізуючи посольства Веллінга і Ліліенкрони до Чигирина. З цього видно, що гетьман до своїх останніх днів твердо обстоював ідею об'єднання всіх етнічних українських земель у Велике князівство Руське.

Ще кілька думок. Спочатку про огляд авторами літератури про Хмельниччину, котрий подається у вступі. Цей огляд, треба визнати, є незадовільним. До XIX ст. приписана "Історія Русів". Немає аналізу праць Д.Вантиш-Каменського, М.Маркевича, О.Левницького. Не може задовільнити характеристика Богдана Хмельницького М.Грушевським тільки на підставі XIII розділу IX тому "Історії України-Руси", писаного наприкінці життя вченого. Лише в переліку дослідників зустрічаємо С.Томашівського, побіжно - аналіз творів В.Типинського. Те саме можна сказати про польських істориків, численну плеяду котрих тільки перераховано (за винятком Л.Кубалі). Зовсім не взято до уваги праці І.Крип'якевича, писані перед 1939 р. Проблема "Хмельницький і Франція" проаналізована без підставових досліджень І.Борцака (с.56). Не вказано жодної україно-мовної праці, виданої за кордоном. З видань англійською мовою охарактеризована тільки монографія Ф.Сисіна, і то дуже загально. Натомість, відносно багато місця займає оцінка Б.Хмельницького Т.Шевченком, І.Франком, П.Грабовським з "трагічним пафосом" в одному з його віршів. Сюди ж віднесені М.Чернишевський, К.Рилєєв, Ф.Глінка, В.Белінський. Все це подано хаотично в суміші з науковою літературою. І це дивує, бо в

інших наукових дослідженнях одного з авторів аналіз історіографії представлений порівняно добре⁴⁷.

У списку використаних джерел та літератури видання документів латинським шрифтом чомусь поміщено в серії "Монографії, статті, реферати", а не "Джерела". Назви розділів (за двома винятками) зовсім не передають їхнього змісту і швидше нагадують літературний твір: "Нові горизонти", "Двобій із долею", "Проти течії" та ін. Не видається виправданим також уживання у науковому виданні перед кожним розділом епіграфів з творів Т.Шевченка, українських пісень або висловів Б.Хмельницького. Ще один недолік - відсутність особового, географічного та етнічного покажчиків.

На завершення про покликання. Як уже згадувалося, вони відсутні і через це книжка, на жаль, втрачає дуже багато своїх якостей. З огляду на багатолітню працю авторів, не викликає найменшого сумніву фраза з анотації, що монографія писалася "на суворо документальній базі". Дуже важко повірити, що дослідники з таким досвідом спеціально випустили з уваги цю справу. Тому не виключено, що технічні обмеження поставило видавництво⁴⁸. Отож, маємо важливу потребу у перевиданні цієї монографії. Книжка такої великої ваги і значення, що стала наслідком більше, ніж двадцяти років важкої праці, повинна підносити українську науку на високий рівень поміж європейськими дослідженнями.

⁴⁷ Степанков В.С. Антифеодална боротьба... - С.3-10; *Він же*. Українська держава в середині XVII століття... - С.4-18.

⁴⁸ Привертає увагу і те, що звичайний поліграфічний шрифт, котрим друкована книжка, дуже часто і безсистемно переривається дрібним. Це один із прийомів ущільнення тексту. Пригадується праця пок. уманського краєзнавця Г.Храбана (Спалах гніву народного. - К., 1989), котра, між іншим, також друкувалася у видавництві Київського університету з такими самими диференціаціями шрифту. Відомо, що машиницею цієї монографії в кілька разів перевищує те, що видавництво погодилося видати.